

Krzysztof Żarna*

Rola i znaczenie Społeczeństwa Przeciwko Przemocy w aksamitnej rewolucji na Słowacji (17-29 listopada 1989 roku)

The role and significance of the Society Against Violence in the Velvet Revolution in Slovakia (17-29 November 1989)

Abstract: The aim of this article is to present the course of the Velvet Revolution in Slovakia in the period from 17 to 29 November 1989 and to show the similarities and differences between the two movements: Civic Forum and Society Against Violence. The study is based on several assumptions. Unlike the Civic Forum in the Czech Republic, the Society Against Violence was a broad movement with a very decentralised structure, led by individuals who had no organisational experience. Secondly, the main goal of the Society Against Violence was to control power and thus it was more of a civic initiative than a political one. Thirdly, a number of differences between the Civic Forum and the Society Against Violence determined the fact that it was not possible to create a single Czechoslovak political elite. In the study, the comparative method was applied in order to indicate similarities and differences between the Civic Forum and the Society Against Violence. To analyse the political reality in Slovakia in November 1989, the decision analysis method was applied. The article uses archival materials, documents and scientific studies.

Keywords: Society Against Violence, Civic Forum, Velvet Revolution, Autumn of Nations, Slovakia

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie przebiegu aksamitnej rewolucji na Słowacji w okresie od 17 do 29 listopada 1989 r. oraz wykazanie podobieństw i różnic pomiędzy dwoma ruchami: Forum Obywatelskim oraz Społeczeństwem Przeciwko Przemocy. Opracowanie opiera się na kilku założeniach. Po pierwsze, w przeciwieństwie do Forum Obywatelskiego w Czechach, Społeczeństwo Przeciwko Przemocy było szerokim ruchem o bardzo zdecentralizowanej strukturze, kierowanym przez osoby, które nie miały żadnych doświadczeń organizacyjnych. Po drugie, głównym celem Społeczeństwa Przeciwko Przemocy było kontrolowanie władzy, a więc miało

* Krzysztof Żarna – dr hab., prof. UR, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6965-8582>, e-mail: kzarna@ur.edu.pl.

charakter inicjatywy bardziej obywatelskiej niż politycznej. Po trzecie, szereg różnic między Forum Obywatelskim a Społeczeństwem Przeciwno Przemocy zdecydował o fakcie, że nie udało się stworzyć jednej czechosłowackiej elity politycznej. W opracowaniu swoje zastosowanie miała metoda komparatystyczna w celu wskazania podobieństw i różnic pomiędzy Forum Obywatelskim a Społeczeństwem Przeciwno Przemocy. W celu analizy rzeczywistości politycznej na Słowacji w listopadzie 1989 r. zastosowano metodę analizy decyzyjnej. W artykule wykorzystano materiały archiwalne, dokumenty i opracowania naukowe.

Słowa kluczowe: Społeczeństwo Przeciwno Przemocy, Forum Obywatelskie, aksamitna rewolucja, Jesień Ludów, Słowacja

Wprowadzenie

Jesienią 1989 r. w Czechosłowacji i w innych państwach Europy Środkowej i Wschodniej miały miejsce wydarzenia określane jako Jesień Ludów lub Jesień Narodów. W państwach regionu będących dotąd pod wpływem ZSRR doszło do zapoczątkowania procesu przemian ustrojowych. Oficjalne zniesienie doktryny Breżniewa przez Michaiła Gorbaczowa w dniu 6 lipca 1989 r. spowodowało, że czeska i słowacka opozycja nie musiała już obawiać się czynnika z zewnątrz. W państwie tym doszło w listopadzie do masowych protestów. Wydarzenia te przeszły do historii jako aksamitna rewolucja. Pod wpływem demonstracji antykomunistycznych doszło do powstania Forum Obywatelskiego (*Občanské fórum*, OF) w Czechach i Społeczeństwa Przeciwno Przemocy (*Verejnost' proti násiliu*, VPN) na Słowacji. Należy podkreślić, że obalenie reżimu komunistycznego w porównaniu z innymi państwami regionu nastąpiło tu stosunkowo późno. W czasie gdy grupa czeskich i słowackich polityków z ramienia Komunistycznej Partii Czechosłowacji (*Komunistická strana Československa*, KSČ) twardo trzymała władzę, w Polsce odbywały się obrady Okrągłego Stołu, przeprowadzono wybory czerwcowe i powołano pierwszy rząd z niekomunistycznym premierem. Na Węgrzech odbyły się obrady Trójkątnego Stołu. W Niemczech doszło do zburzenia muru berlińskiego.

Celem artykułu jest przedstawienie przebiegu aksamitnej rewolucji na Słowacji w okresie 17-29 listopada 1989 r. oraz wykazanie podobieństw i różnic pomiędzy dwoma ruchami: Forum Obywatelskim oraz Społeczeństwem Przeciwno Przemocy. Należy podkreślić fakt, że ruch społeczny to zjawisko niezwykle złożone, w literaturze przedmiotu ścierają się dwie koncepcje, a zasadnicza rozbieżność związana jest z tym, czy ma on charakter sformalizowany, czy też nie. W oce-

nie Piotra Sztompki jest on luźno zorganizowaną zbiorowością ludzi działających wspólnie w niezinstytucjonalizowany sposób w celu wytworzenia zmiany w ich społeczeństwie¹. Inne podejście reprezentuje formuła Wooda i Jacksona, która dopuszcza pewną formalizację, przedstawiając ruch społeczny jako niekonwencjonalną grupę o zróżnicowanym poziomie organizacji formalnej. Ta druga definicja bazuje na powstałej w latach 70. teorii organizacji ruchów społecznych, nazywanej również teorią mobilizacji zasobów. Ważnym wkładem tej perspektywy było uznanie, że ruchy społeczne posiadają jakiś stopień sformalizowania i wręcz zależą od istnienia organizacji formalnych, które podtrzymują ich działalność dzięki posiadanym zasobom². Specyficznym przykładem ruchów społecznych są ruchy polityczne, których cechą jest ich polityczny charakter³. Istnieją trudności w określeniu wyraźnej granicy pomiędzy ruchem politycznym a ruchem społecznym. Wynika to z faktu, że ruch polityczny może być definiowany jako wyspecjalizowany ruch społeczny, którego cele mają charakter polityczny. Z powyższej definicji wynika stwierdzenie, że każdy ruch polityczny jest ruchem społecznym, ale nie każdy ruch społeczny jest ruchem politycznym. Należy także wskazać, że w stosunku do wzajemnych relacji obu ruchów znaczenie odgrywa wymiar temporalny. Ruch społeczny jest ruchem pierwotnym względem ruchu politycznego, a w związku z tym ruch polityczny ma charakter wtórny. Powstanie ruchu politycznego przebiega w kontinuum horyzontalnym jako proces z wyraźną genezą i dalszym rozwojem⁴.

Opracowanie opiera się na kilku założeniach. Po pierwsze, w przeciwieństwie do OF w Czechach, VPN było szerokim ruchem o bardzo zdecentralizowanej strukturze, kierowanym przez osoby, które nie miały żadnych doświadczeń organizacyjnych. Po drugie, głównym celem VPN było kontrolowanie władzy, a więc miało ono charakter inicjatywy bardziej obywatelskiej niż politycznej. Po trzecie,

1 P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005, s. 256.

2 A. Rozalska, *Ruchy społeczne a potrzeba zmiany w społeczeństwie obywatelskim. Podstawowe zagadnienia teoretyczne*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 3, s. 39.

3 E. Olszewski, *Ruch polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999, s. 259-261.

4 W. Ziętara, *Teoria sieci międzynarodowych ruchów politycznych w erze Internetu*, „Facta Simonidis” 2019, nr 1, s. 10.

szereg różnic między OF i VPN zdecydowało o fakcie, że nie udało się stworzyć jednej czechosłowackiej elity politycznej.

W opracowaniu swoje zastosowanie miała metoda komparatystyczna wykorzystana w celu wskazania podobieństw i różnic pomiędzy Forum Obywatelskim a Społeczeństwem Przeciwko Przemocy. Do analizy rzeczywistości politycznej w listopadzie 1989 r. na Słowacji zastosowano metodę analizy decyzyjnej.

1. Przebieg aksamitnej rewolucji na Słowacji

Wśród czynników zewnętrznych, które przyczyniły się do rozwoju opozycji w Czechosłowacji, była sytuacja międzynarodowa w drugiej połowie lat 70. Przyczyniło się do tego podpisanie aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz przyjęcie Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych ONZ.

Jednym ze środowisk opozycyjnych w Czechosłowacji byli artyści, awangardowi muzycy rockowi, którzy początkowo nie mieli planów politycznych. W 1976 r. władze doprowadziły do uwięzienia i skazania członków grupy rockowej Plastic People of the Universe. Był to początek fali prześladowań wymierzonych w środowiska nonkonformistyczne. Obok przedstawicieli środowisk artystycznych dotknęły one również środowiska naukowe i Kościół katolicki. Czynnikiem ten spowodował konsolidację różnych środowisk opozycyjnych. W styczniu 1977 r. grupa intelektualistów (Jiří Němec, Václav Benda, Ladislav Hejdánek, Václav Havel, Jan Patočka, Zdeněk Mlynář, Jiří Hájek, Martin Palouš, Pavel Kohout i Ladislav Lis) ogłosiła Oświadczenie Karty 77. Był to manifest obywatelski różnych środowisk sprzeciwiających się systemowi w Czechosłowacji. W momencie upublicznienia manifestu tekst Karty 77 podpisały 242 osoby, wobec których władze podjęły represje, wielu z nich zostało uwięzionych⁵.

Jak zauważa Anna Jach, sytuacja czechosłowackiego ruchu opozycyjnego była dużo trudniejsza niż w Polsce, ponieważ był on podzielony pomiędzy obie części federacji. Odmienność uwarunkowań historycznych i kulturowych oraz społeczno-politycznych i gospodarczych wpłynęła także na tamtejszy proces instytucjonalizacji.

5 Zob. B. Cisařovská, V. Prečan, *Charta 77. Dokumenty 1977-1989*, Praha 2007.

Podobnie jak w Polsce powstanie środowiska Karty 77, choć na dużo mniejszą skalę, uaktywniło społeczeństwo w postaci działalności wydawniczej oraz z początkiem lat 80. doprowadziło do narodzin oddolnego ruchu społecznego. Już w 1978 r. powstał Komitet Obrony niesprawiedliwie prześladowanych, będący kontynuatorem idei środowiska Karty 77, a jego śladem dopiero kilka lat później – „Czeskie dzieci”, Inicjatywa Demokratyczna, Czechosłowacki Komitet Helsiński, Ruch na rzecz Wolności Obywatelskiej, Klub na rzecz Socjalistycznej Przebudowy „Odnowa”, Niezależne Stowarzyszenie Pokojowe – Inicjatywa na rzecz Demilitaryzacji Społeczeństwa, Pokojowy Klub im. Johna Lennona⁶. Przedstawiciele m.in. tych środowisk weszli w późniejszym okresie w skład OF i VPN.

Bezpośredni proces upadku reżimu komunistycznego w Czechosłowacji rozpoczęła demonstracja studentów w dniu 17 listopada 1989 r. w Pradze, podczas której zgromadziło się 25 tys. osób. Przerodziła się ona w akcję skierowaną przeciwko reżimowi Miloša Jakeša i Gustava Husáka oraz przeniosła się na plac Waclawa. Spowodowało to brutalną akcję sił policyjnych, w wyniku której wielu demonstrantów zostało rannych, w świat poszła również nieprawdziwa informacja, że jeden z demonstrantów stracił życie. Następnego dnia na spotkaniu studentów, aktorów i przedstawicieli świata kultury w praskim Teatrze Realistycznym zażądano wyjaśnienia na temat odpowiedzialności policji za tę akcję i rozpoczęcia rozmów z wszystkimi grupami społecznymi⁷.

Dzień przed wydarzeniami w Bratysławie przeszedł pochód studentów, który stanowił punkt kulminacyjny antyreżimowych protestów. Młodzi ludzie już w poprzednim okresie brali aktywny udział w protestach, dystrybucji podziemnych wydawnictw, działaniach ekologów czy podpisywaniu różnych petycji. Na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Komeńskiego studenci planowali wydawać czasopismo pod tytułem „Proglas”, którego pierwszy numer miał się ukazać pod koniec listopada 1989 r. W kręgu członków kolegium redakcyjnego

6 A. Jach, *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975-1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 2, s. 175, DOI: <http://dx.doi.org/10.15804/npw2017210>.

7 P. Ukielski, *Aksamitny rozwód. Rola elit politycznych w procesie podziału Czechosłowacji*, Warszawa 2007, s. 71.

planowanego czasopisma narodził się pomysł zorganizowania demonstracji. Jako odpowiedni termin wybrano 16 listopada, w przeddzień Międzynarodowego Dnia Studenta. Na placu przed dzisiejszym Pałacem Prezydenckim zebrało się prawie dwustu studentów z Uniwersytetu Komeńskiego i kilku licealistów. Trzymając się za ręce, tworzyli łańcuch osób, który szedł przez miasto i śpiewał hymn Czechosłowacji oraz *Gaudeamus igitur*. Pochód osiągnął punkt kulminacyjny przed budynkiem Ministerstwa Edukacji Socjalistycznej Republiki Słowackiej. Studenci domagali się rozpoczęcia dialogu na temat problemów edukacji i nauki. Przed studentami wystąpił sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Słowacji Gejza Šlapka⁸.

Informacje o brutalnym stłumieniu manifestacji studentów w Pradze szybko docierały do Słowacji, głównie za pośrednictwem Radia Wolna Europa i Głosu Ameryki. Jak już wspomniano, przekazano też fałszywą wiadomość, że podczas interwencji sił bezpieczeństwa został zabity student. Pomimo faktu, że okazała się ona nieprawdziwa, to pomogła przyspieszyć rozwój wydarzeń w państwie. Wieści o manifestacji dotarły niezależnie od siebie do większości grup działaczy opozycyjnych w Bratysławie. Pierwsi zareagowali aktorzy teatralni, wśród których dużą rolę odgrywał Milan Kňažko. Dostarczył on informacje o strajku praskich aktorów teatralnych i zainicjował powstanie komitetów strajkowych wśród słowackich aktorów. Z inicjatywy niezależnego malarza Rudolfa Sikory w godzinach wieczornych w niedzielę 19 listopada 1989 r. na terenie Słowackiego Ośrodka Artystycznego „Umelka” zorganizowano spotkanie kilkuset słowackich intelektualistów, którzy dyskutowali o formach protestu w związku z zabiciem studenta. W „Umelce” spotkało się blisko 450 osób, przede wszystkim działaczy, artystów, malarzy, ekologów i studentów. Na tym spotkaniu ukształtowała się szeroka platforma obywatelska przeciwko rządzącemu reżimowi, ruch Społeczeństwo Przeciwko Przemocy⁹. Był to jeden z kluczowych momentów rewolucji na Słowacji, kiedy VPN

8 P. Jašek, *Aksamitna rewolucja i upadek reżimu komunistycznego na Słowacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 1, s. 238-239. Na temat wydarzeń w listopadzie 1989 r. na Uniwersytecie Komeńskim w Bratysławie zob. też: M. Novotný, *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989)*, [w:] 20 výročie Nežnej revolúcie, P. Jašek (red.), Bratislava 2010, s. 138-145.

9 Sama nazwa została ustalona dzień później, 20 listopada.

stał się olbrzymim ruchem kształtującej się opozycji. Pierwszy dokument ogłaszający utworzenie ruchu nosi datę 20 listopada, powstał jednak dzień wcześniej¹⁰. Jak podaje Paweł Ukielski, dokument ten został opracowany w dwóch wersjach: łagodniejszej oraz ostrzejszej, gdyby potwierdziły się pogłoski o śmierci jednego z manifestantów 17 listopada w Pradze¹¹.

Na historycznym spotkaniu w „Umelce” utworzono pierwsze improwizowane kierownictwo ruchu. Jego działalność jeden z aktorów określił jako „uliczną demokrację”, w ramach której osoby wybierano na podstawie jawnego głosowania obecnych. Po spotkaniu, na którym przeczytano apele studentów i studentów, aktorzy ogłosili pierwsze strajki na Słowacji. Po zakończeniu spotkania odbywały się typowe dla czasów rewolucji nocne dyskusje, podczas których ustalano, jak dalej postępować. Do najbardziej znaczącego spotkania doszło w mieszkaniu Jána Langoša, dyskutowano wówczas o nazwie nowo założonego ruchu¹².

Kolejne spotkanie kierownictwa ruchu odbyło się na drugi dzień, 20 listopada. Zorganizowano je w bufecie teatru Mała Scena. To właśnie tu powstała nazwa *Verejnosť proti násiliu* i ukształtowało się kierownictwo ruchu, którego członkowie zgromadzili się w pierwszym Komitecie koordynacyjnym. Po tym spotkaniu członkowie utworzonego ścisłego kierownictwa VPN pojechali do budynku Uniwersytetu Komeńskiego, w którym spisali pierwszą polityczną deklarację o powstaniu i programie VPN. Jako główne cele ruchu wymieniono zmiany społeczne i prowadzenie dialogu społecznego, przy czym w dokumencie wzywano obywateli, by wzięli sprawy w swoje ręce i wykorzystali realną możliwość otwarcia przestrzeni dla demokracji¹³. Po spotkaniu obecni pojechali do bratysławskich teatrów, w których organizowano spotkania, a wieczorem zwołali improwizowaną manifestację na placu Hviezdoslava, w której wzięło udział kilkaset osób. 21 listopada w „Umelce” definitywnie wykreował się Komitet Koordynacyjny VPN jako wiodący organ ruchu. W skład komitetu

10 *Verejnosť proti násiliu 1989-1991. Svedectva a dokumenty*, I. Antalová (red.), Bratislava 1998, s. 33-37.

11 P. Ukielski, *Aksamitny rozwód...*, s. 73.

12 P. Jašek, *Aksamitna rewolucja...*, s. 240.

13 Vyhlásenie hnutia Verejnosť proti násiliu z 20 XI 1989, Slovenský národný archív (SNA), zespół: Verejnosť proti násiliu (VPN), k. 1.

weszli: Ján Budaj, Martin Bútor, Miroslav Cipár, Ľubomír Feldek, Fedor Gál, Eugen Gindl, Milan Kňažko, Vladimír Kompánek, Rudolf Sikora, Ladislav Snopko i Peter Zajac. Po spotkaniu w centrum Bratysławy odbyły się dwie demonstracje, w których uczestniczyli działacze VPN: pierwsza – studentów na ówczesnym placu Klementa Gottwalda, a druga – na placu Hviezdoslava. VPN wydało oświadczenie, w którym żądało wypuszczenia więźniów politycznych oraz wolności słowa w mediach¹⁴.

Dla aktywizującego się VPN decydujące było to, że na manifestacjach rosła liczba osób, które wspierały jego żądania. Od 22 listopada z powodu masowego uczestnictwa mieszkańców Bratysławy demonstracje przeniosły się na plac Słowackiego Powstania Narodowego. Na spotkaniach w Bratysławie prowadzący Ján Budaj i Milan Kňažko informowali o najnowszych wydarzeniach politycznych, przedstawiali cele ruchu i zapraszanych gości, którzy przemawiali z trybuny do osób zgromadzonych na placu. Chcąc przygotować jak najatrakcyjniejszy program, organizatorzy zwracali się do popularnych osób i oferowali im możliwość występu. Byli to przede wszystkim artyści, którzy wypełniali przerwy między poszczególnymi przemówieniami i współtworzyli wyjątkową atmosferę spotkań. Miejsca na trybunach otrzymały osoby z szerokiego spektrum – arcybiskup Ján Sokol, Alexander Dubček, przedstawiciel Światowego Kongresu Słowaków Marián Šťastný, zakazany przez cenzurę piosenkarz Karel Kryl (od 1969 r. na emigracji), ale również przedstawiciele studentów, robotników czy nawet członkowie Korpusu Bezpieczeństwa Narodowego¹⁵. Nieoficjalnym hymnem rewolucji, z towarzyszącym dzwonieniem kluczy, stała się piosenka Ivana Hoffmana *Slúbili sme si lasku*, która do dziś jest jej symbolem¹⁶.

Do Bratysławy bardzo szybko przyłączały się kolejne regiony Słowacji, a manifestacje odbywały się w każdym większym mieście. VPN, czując wsparcie społeczne, sukcesywnie intensyfikowało żądania wobec władz komunistycznych, zmierzające do obalenia jej monopolu na sprawowanie rządów. Na pierwszym miejscu postawiono m.in. żądanie dostępu do mediów. Liderom VPN udało się to osiągnąć

14 Ľ. Kubin, *Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku*, Bratislava 2002, s. 61.

15 P. Jašek, *Aksamitna rewolucja...*, s. 241.

16 Tamże.

już 24 listopada 1989 r., kiedy w bratysławskim studiu telewizyjnym emitowano w formule dyskusji „na żywo” pierwsze studio, w którym wystąpili czołowi działacze ruchu VPN, z którymi dyskutowali wybrani przedstawiciele reżimu. Podczas rozmów liderzy VPN wypowiadali przed widzami słowa, o których jeszcze przed kilkoma dniami obywatele bali się w ogóle pomyśleć. Milan Kňažko mówił o potrzebie zniesienia wiodącej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji w społeczeństwie, a Ján Budaj na pytanie, jaki rodzaj demokracji przedstawiciele ruchu sobie wyobrażają, odpowiedział, że VPN żąda demokracji bez przydawek. Dodatkowo podczas dyskusji wezwano ludzi do uczestnictwa w strajku generalnym. Z kolei przedstawiciele władz starali się przekonać społeczeństwo, że strajk zaszkodzi gospodarce i będzie miał na nią negatywny wpływ¹⁷. Komuniści jednak nie mieli zamiaru oddać władzy i starali się mobilizować swoje rezerwy kadrowe.

W reakcji na wystąpienie telewizyjne I Sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Słowacji Ignác Janák na spotkaniu kierownictwa partii kolejnego dnia zaapelował, aby komuniści utrzymali w swoich rękach środki masowego przekazu i komunikacji. Z punktu widzenia słowackich komunistów było już jednak za późno, a nacisk wywierany z zapełnionych placów i rezygnacja kierownictwa Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji w Pradze przełamały ich opór¹⁸. 25 listopada 1989 r. przedstawiciele Społeczeństwa Przeciwko Przemocy przedstawili 12-punktowy program polityczny, w którym zawarto żądania zniesienia wiodącej roli partii komunistycznej, pełni wolności obywatelskich i religijnych, rozpoczęcia dialogu społecznego i negocjacji oraz przeprowadzenia wolnych wyborów do wszystkich organów władzy – Słowackiej Rady Narodowej i organów samorządu lokalnego¹⁹.

25 listopada miały miejsce duże manifestacje w Pradze, Bratysławie i innych miastach. W Pradze w obecności 750 tys. ludzi razem wystąpili Vaclav Havel i Alexander Dubček. Tego samego dnia Centrum Koordynacyjne ogłosiło swoje poparcie dla żądań studenckich,

17 V. Ondruš, *Atentát na Nežnú revolúciu*, Bratislava 2009, s. 15.

18 J. Hučko, *Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov KC KPS*, [w:] 20 výročie Nežnej..., s. 84.

19 Zob. dokument nr 87 w: J. Žatkuliak i in., *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*, Bratislava 1999, s. 358.

dołączając do nich postulaty wolności prasy i swobód dziennikarskich. Z kolei władze zdecydowały się na pierwszy krok w stronę opozycji i zwolniły grupę więźniów politycznych, m.in. jednego z przywódców chrześcijańskiej opozycji z okresu „normalizacji” Jana Čarnogurskiego²⁰.

W Społeczeństwie Przeciwko Przemocy ścierały się różne poglądy. Opcję konserwatywną reprezentowali J. Čarnogurski i František Mikoško; liberalną Fedor Gál, swoją reprezentację mieli również „zieleni” skupieni wokół Jána Budaja. Do ruchu weszli też byli reformatorzy komunistyczni, jak Alexander Dubček, oraz aktywni działacze komunistyczni, którzy nie byli skompromitowani w oczach społeczeństwa, jak Marian Čalfa czy Milan Čič. VPN gromadziło także grupy ludzi o niesprecyzowanych przekonaniach, którzy chcieli zmiany dotychczasowego ustroju²¹.

26 listopada w Pradze odbyły się pierwsze rokowania między przedstawicielami Forum Obywatelskiego z premierem rządu Ladislavem Adamcem. Formą nacisku na reżim było wezwanie przez opozycję do generalnego strajku ostrzegawczego. Pierwsze rokowania odbyły się bez przedstawicieli VPN. Świadczyło to o dużo większej sile przebicia i możliwościach ze strony OF²². Tego samego dnia na nadzwyczajnym posiedzeniu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji podjęto decyzje o zmianach w łonie partii. Na stanowisku I Sekretarza Miloša Jakeša zastąpił Karel Urbánek. Oprócz zmian personalnych nie podjęto ważnych decyzji²³.

Punkt kulminacyjny masowych demonstracji przypadł na 27 listopada 1989 r. W tym dniu wybuchł strajk generalny, który był nieformalnym referendum dotyczącym wiodącej roli partii w społeczeństwie. Odnosił on nadzwyczajny sukces, według szacunków aktywnie wzięło w nim udział 75% obywateli. Był to w zasadzie moment przełomowy aksamitnej rewolucji, po którym przedstawiciele reżimu zrozumieli, że nie zdołają już sprawować kontroli nad rozwojem wydarzeń społecznych. W dniu strajku generalnego doszło do pierwszych obrad

20 J. Suk, *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990*, Praha 1999, s. 102.

21 P. Ukielski, *Aksamitny rozvód...*, s. 77. Zob. też: J. Liďák, V. Koganová, D. Leška, *Politické strany a hnutia na Slovensku po roku 1989*, Bratislava 1999, s. 33.

22 J. Rychlík, *Rozpad Československa. Česko-slovenske vzťahy 1989-1992*, Bratislava 2002, s. 75-76.

23 K. Żarna, *Od Mečiaru do Dzurindy. Główne kierunki polityki zagranicznej Republiki Słowackiej w latach 1993-2002*, Rzeszów 2016, s. 59.

słowackich komunistów i przedstawicielei VPN. Tego dnia wieczorem z trybuny przemówił wicepremier słowackiego rządu Štefan Murín, który doczekał się jedynie gwizdów ze strony zgromadzonych. Strajk generalny komuniści ocenili jako polityczną przegraną. W jej wyniku podjęto bezprecedensowy krok – jeszcze przed decyzją Zgromadzenia Federalnego kierownictwo Komunistycznej Partii Słowacji wniosło o wykreślenie artykułu 4 o wiodącej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji w społeczeństwie. W dokumencie *Akčné opatrenia na riešenie súčasnej situácie* (Sposoby rozwiązania obecnej sytuacji), który przyjęto na nadzwyczajnym posiedzeniu Komitetu Centralnego KSS w dniach 26-27 listopada, mówiło się o tym od razu w pierwszym punkcie. Wiodącej roli partii „nie mogła zapewnić konstytucja ani inny sposób”, ale „walka o interesy ludu”²⁴.

Doszło do rozmów pomiędzy przedstawicielami rządu a OF i VPN, które wystawiły wspólną delegację z V. Havlem. Przedstawiciele opozycji złożyli żądania dymisji rządu federalnego i utworzenia rządu fachowców, likwidacji konstytucyjnego przepisu o przewodniej roli partii komunistycznej, marksizmie-leninizmie jako ideologii państwowej, abdykacji prezydenta G. Husáka do 10 grudnia, wypuszczenia więźniów politycznych, legalizacji OF, przyznania mu budynków na siedziby i czasu antenowego w mediach²⁵. Premier Adamec obiecał spełnienie większości postulatów.

Komunistyczni posłowie parlamentu federalnego w Pradze 29 listopada 1989 r. jednogłośnie uchwalili usunięcie artykułu 4 z konstytucji Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej. Paradoksem jest, że komunistyczny parlament w tym wypadku nie zrezygnował z praktyki jednomyślnego głosowania; skreślenie artykułu o wiodącej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji miało tak samo płynny przebieg jak jego wprowadzenie w roku 1960. Z politycznego punktu widzenia był to decydujący krok na drodze do zlikwidowania monopolu władzy partii komunistycznej. Można uznać, że rewolucyjne wydarzenia w Pradze i Bratysławie przebiegały niezależnie od siebie,

24 *Akčné opatrenia na riešenie súčasnej situácie, prijaté na mimoriadnom zasadnutí Ústredného výboru KSS. 26.-27. november 1989*, [w:] *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti: výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992*, V. Hlavová, J. Žatkuliak (oprac.), Bratislava 2002, s. 30-34.

25 J. Suk, *Chronologie...*, s. 103.

choć oba ruchy bardzo ściśle ze sobą współpracowały i utrzymywały intensywny kontakt. Liderzy Społeczeństwa Przeciwko Przemocy regularnie informowali o sytuacji w Pradze, gdzie uczestniczyli w różnych działaniach, i zapraszali do Bratysławy przedstawicieli Forum Obywatelskiego, w tym Václava Havla.

2. Społeczeństwo Przeciwko Przemocy a Forum Obywatelskie

Czechosłowacja w 1989 r. była jedynym państwem z bloku wschodniego, w którym równocześnie obok siebie trwały dwie legalne pod względem prawnym rewolucje z różnymi liderami, nazwami i mechanizmami działania. Oczywiście strategiczny cel był taki sam: obalić monopol władzy partii komunistycznej. Opozycja w Pradze była bardziej nastawiona na negocjacje z przedstawicielami Komunistycznej Partii Czechosłowacji, na Słowacji zaś duży nacisk położono na interakcję z opinią publiczną.

Zasadnicza różnica pomiędzy oboma inicjatywami polegała na tym, że Społeczeństwo Przeciwko Przemocy nie miało charyzmatycznego przywódcy, jakim w przypadku Forum Obywatelskiego był V. Havel. Podkreślał to działacz VPN Fedor Gál, który stwierdził, że podstawy ruchu zostały stworzone przez intelektualistów, których relacje z przedstawicielami władzy nigdy nie były tak negatywne jak w przypadku Czechów. O braku dysydenckiego charakteru ruchu świadczył fakt, że na 23 członków Centrum Koordynacyjnego, zaledwie trzech przedstawicieli reprezentowało to środowisko: Miroslav Kusy, Milan Šimečka i Ján Budaj²⁶.

W pierwszych dniach po 17 listopada przedstawicielom Społeczeństwa Przeciwko Przemocy udało się przeforsować odważniejsze żądania niż Forum Obywatelskiemu. Po pierwsze, ruch powstał wcześniej oraz w bardziej otwarty i energiczny sposób dążył do zlikwidowania wiodącej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji jako kluczowego komunistycznego dogmatu (nawet Komunistyczna Partia Słowacji zniosła ją wcześniej niż na poziomie federalnym), a jednocześnie udało się przełamać cenzurę w mediach i wymusić dostęp do telewi-

26 F. Gál, *Z prvej ruky*, Bratislava 1991, s. 22-23.

zji. Była jeszcze jedna istotna różnica, na którą zwrócił uwagę czeski historyk Jiří Suk. Wśród liderów Społeczeństwa Przeciwno Przemocy dominował element niepolityczny, a sama nazwa ruchu zdradzała, że jego przedstawiciele chcieli być rzecznikami społeczeństwa obywatelskiego, które gromadziło się w miejscach publicznych. Dlatego utrzymywało ze społeczeństwem bardzo żywy kontakt, a oprócz manifestacji organizowało także liczne happeningi²⁷.

Różnica pomiędzy Pragą a Bratysławą była zasadnicza. To w Pradze było główne centrum polityczne państwa, gdzie odbywały się największe manifestacje i to tam rozpoczęły się rozmowy na linii władza – opozycja. Paradoksalnie pomimo faktu, że oba ruchy powstały w tym samym czasie, niewiele o sobie wiedziały. Założyciele Społeczeństwa Przeciwno Przemocy nie mieli pojęcia nie tylko o inicjatywie praskiej, ale i o inicjatywie w słowackich Koszycach powołującej lokalny oddział Forum Obywatelskiego. Związane to było z faktem silnych związków kulturalnych Koszyc z Pragą oraz osobistych kontaktów koszyckich działaczy opozycyjnych z praskimi²⁸. Niezależnie od tych inicjatyw została powołana na Słowacji Niezależna Inicjatywa Węgierska (*Madarská nezávislá iniciatíva*, MNI). Nastąpiło to 18 listopada na spotkaniu dysydentów, przedstawicieli narodowości węgierskiej u Károla Tótha w Šali, gdzie od razu potępiono stłumienie manifestacji w Pradze. Wpływ na aktywizację społeczeństwa węgierskiego na Słowacji miały przemiany polityczne dokonujące się na Węgrzech. Przedstawiciele tej inicjatywy współpracowali następnie z VPN jako jednostka autonomiczna. Do Centrum Koordynacyjnego Społeczeństwa Przeciwno Przemocy oddelegowano László Szigetiego i Lájosa Grendela. Jak podaje M. Žiak, MNI jako pierwsza zażądała uchwalenia nowej, demokratycznej ustawy zasadniczej i wolnych wyborów²⁹.

Juraj Marušiak podkreśla fakt, że OF i VPN były organizacjami niejednorodnymi i niespójnymi wewnątrznie. Oba ruchy zostały utworzone przez osoby, które nie chciały być politykami i przejmować władzy, lecz w wyniku rozpadu systemu komunistycznego zostały

27 J. Suk, *Labiryntem revoluce*, Praha 2003, s. 169.

28 P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010, s. 30.

29 M. Žiak, *Pád komunizmu na Slovensku, a nájma čo sa dialo potom*, Bratislava 1994, s. 12.

zmuszone do podjęcia się tej roli. Ich przedstawiciele nie chcieli reżimu Husaka, lecz nie mieli jednoznacznej wizji rozwoju państwa. Brakowało ludzi przygotowanych do przejścia władzy. Dominującą rolę odgrywali ludzie kultury i nauki, którzy nie mieli ambicji politycznych, co było bardziej widoczne na Słowacji, gdzie praktycznie nie istniała struktura organizacyjna opozycji³⁰.

Piotr Bajda zwraca uwagę na trudności związane z określeniem politycznego kierunku działań Społeczeństwa Przeciwko Przemocy. W jego ramach podjęto próbę przeforsowania stanowiska, aby ruch opowiedział się za zreformowanym komunizmem i podjął hasła Praskiej Wiosny. Ostatecznie do tego nie doszło, a decydujące było stanowisko działaczy katolickich. W konsekwencji VPN pozostało organizacją obywatelską bez określonej ideologii. Ostatecznie działacze o ukształtowanych poglądach politycznych i zainteresowani udziałem w sprawowaniu władzy powołali do życia w lutym 1990 r. Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny (*Krestanskodemokratické hnutie*, KDH) a w marcu zarejestrowano Słowacką Partię Narodową (*Slovenská národná strana*, SNS)³¹.

Oficjalnie kontakty pomiędzy Forum Obywatelskim a Społeczeństwem Przeciwko Przemocy zostały nawiązane dopiero 21 listopada i od tego momentu można mówić o próbach koordynowania działań obu środowisk wobec rządzących komunistów. Václav Havel podczas spotkania z przedstawicielem VPN Peterem Zajacem nagrał przesłanie do Słowaków, które dzień później zostało odtworzone podczas manifestacji w Bratysławie. V. Havel podkreślał rolę Społeczeństwa Przeciwko Przemocy jako odpowiednika Forum Obywatelskiego i zaznaczał, że w sprawie wzajemnych relacji Czechów i Słowaków w miejsce „totalitarnej federacji” będzie ustanowiona „demokratyczna federacja”³².

29 listopada doszło do istotnego w skutkach spotkania przedstawicieli Forum Obywatelskiego i Społeczeństwa Przeciwko Przemocy. Uzgodniono na nim ścisłą współpracę, a ponadto obie strony uznały

30 J. Marušiak, *Rok 1989 na Slovensku*, „Česko-slovenská historická ročenka” 2002, s. 154.

31 27 kwietnia 1991 r. od Społeczeństwa Przeciwko Przemocy odłączyła się nowa partia Ruch na rzecz Demokratycznej Słowacji (*Hnutie za demokratické Slovensko*, HZDS). Zwyciężył w wyborach parlamentarnych w 1992 r. Z czasem VPN straciło popularność, większość jego członków powołało do życia Obywatelską Unię Demokratyczną (*Občianska demokratická únia*, ODÚ), która jednakże zakończyła swą działalność w listopadzie 1992 r.

32 P. Zajac, *Sen o krajine*, Bratislava 1996, s. 11.

się za wyłącznych reprezentantów swoich narodów. Oznaczało to, że OF będzie miało pełną swobodę w negocjacjach z rządem czeskim, a VPN – ze słowackim. Kwestie dotyczące rządu federalnego i parlamentu miały być podejmowane w porozumieniu. Ustalenia te zostały przedstawione w publicznym komunikacie po spotkaniu³³.

Moment ten wydaje się szczególnie ważny. Rodzi się pytanie, czy decyzja o utrzymaniu podziału na dwie oddzielne organizacje OF i VPN oraz niepodjęcie próby zbudowania jednego opozycyjnego bloku politycznego nie zdecydowały o tym, że nie wykształciła się wspólna polityczna elita czechosłowacka, a wręcz przeciwnie, doszło do podziału na dwie elity narodowe. Nie powstała zatem elita, dla której federacja stałaby się wspólnym punktem odniesienia. Można postawić tezę, że wówczas narodziła się współczesna słowacka elita polityczna.

Podsumowanie

Aksamitna rewolucja w Czechosłowacji na tle innych państw Europy Środkowej i Wschodniej przebiegała w specyficzny sposób. Przede wszystkim do wydarzeń tych doszło kilka miesięcy później niż w Polsce czy na Węgrzech. Kluczowe wydarzenia rozegrały się w niespełna dwa tygodnie listopada 1989 r. W okresie tym powstały dwa ruchy: Forum Obywatelskie w Czechach i Społeczeństwo Przeciwko Przemocy na Słowacji, co już było ewenementem w państwach bloku wschodniego. Równocześnie obok siebie trwały dwie legalne pod względem prawnym rewolucje z różnymi liderami, nazwami i mechanizmami działania. Fakt, że czeskie i słowackie kręgi opozycyjne nic nie wiedziały o swoich działaniach, ukazuje, że niemożliwe byłoby stworzenie jednej organizacji obejmującej całą Czechosłowację. Był to czynnik, który spowodował narodzenie się współczesnej słowackiej elity politycznej. Z pewnością była to też jedna z determinant, która przyczyniła się w następnych latach do rozpadu Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej. Należy podkreślić, że sam fakt wspólnego państwa Czechów i Słowaków nie był w analizowanym okresie dominującą kwestią w wystąpieniach członków obu ruchów.

33 P. Bajda, *Elity polityczne...*, s. 32.

Społeczeństwo Przeciwko Przemocy dobrze poradziło sobie w fazie mobilizacji społeczeństwa, w przyciąganiu ludzi na place, na których spontanicznie zaakceptowali żądania zmierzające do zlikwidowania najbardziej widocznych cech reżimu komunistycznego na Słowacji, a więc do: wymiany czołowych polityków, normalizacji, rekonstrukcji rządu, zniesienia przewodniej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji, zlikwidowania cenzury i demontażu żelaznej kurtyny. VPN nie było koncepcyjnie ani personalnie przygotowane na politykę gabinetową, którą zaczęto prowadzić po zakończeniu demonstracji na początku grudnia 1989 r. Nie było natomiast ruchem o charakterze ściśle politycznym, grupowało intelektualistów bez doświadczenia politycznego, nie posiadało też charyzmatycznego przywódcy o dysydenckim rodowodzie, jakiego miało Forum Obywatelskie w postaci V. Havla.

Oba ruchy zostały utworzone przez osoby, które nie chciały przejmować władzy, lecz w wyniku rozpadu systemu komunistycznego zostały zmuszone do podjęcia się tej roli. Ich przedstawiciele nie mieli jednoznacznej wizji rozwoju państwa. Dominującą rolę odgrywali ludzie kultury i nauki, którzy nie mieli ambicji politycznych, co było bardziej widoczne na Słowacji. VPN pozostało ostatecznie organizacją obywatelską bez określonej ideologii.

Bibliografia

- Akčné opatrenia na riešenie súčasnej situácie, prijaté na mimoriadnom zasadnutí Ústredného výboru KSS. 26.-27. november 1989*, [w:] *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti: výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992*, V. Hlavová, J. Žatkuliak (oprac.), Bratislava 2002.
- Bajda P., *Elity polityczne na Słowacji. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010.
- Cisařovská B., Prečan V., *Charta 77. Dokumenty 1977-1989*, Praha 2007.
- Gál F., *Z prvej ruky*, Bratislava 1991.
- Hučko J., *Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov KC KPS*, [w:] *20 výročie Nežnej revolúcie*, P. Jašek (red.), Bratislava 2010.
- Jach A., *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975-1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 2, DOI: <http://dx.doi.org/10.15804/npw2017210>.

- Jašek P., *Aksamitna rewolucja i upadek reżimu komunistycznego na Słowacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 1.
- Kubin L., *Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku*, Bratislava 2002.
- Lidak J., Koganová V., Leška D., *Politické strany a hnutia na Slovensku po roku 1989*, Bratislava 1999.
- Marušiak J., *Rok 1989 na Slovensku*, „Česko-slovenská historická ročenka” 2002.
- Novotný M., *November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989)*, [w:] *20 výročie Nežnej revolúcie*, P. Jašek (red.), Bratislava 2010.
- Olszewski E., *Ruch polityczny*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999.
- Ondruš V., *Atentát na Nežnú revolúciu*, Bratislava 2009.
- Rozalska A., *Ruchy społeczne a potrzeba zmiany w społeczeństwie obywatelskim. Podstawowe zagadnienia teoretyczne*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2015, nr 3.
- Rychlík J., *Rozpad Československa. Česko-slovenske vzťahy 1989-1992*, Bratislava 2002.
- Suk J., *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990*, Praha 1999.
- Suk J., *Labiryntem revoluce*, Praha 2003.
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005.
- Ukielski P., *Aksamitny rozwód. Rola elit politycznych w procesie podziału Czechosłowacji*, Warszawa 2007.
- Verejnosť proti násiliu 1989-1991. Svedectva a dokumenty*, I. Antalová (red.), Bratislava 1998.
- Vyhlasenie hnutia Verejnosť proti násiliu z 20 XI 1989, Slovenský národný archív, zespół: Verejnosť proti násiliu, k. 1.
- Zajac P., *Sen o krajine*, Bratislava 1996.
- Ziętara W., *Teoria sieci międzynarodowych ruchów politycznych w erze Internetu*, „Facta Simonidis” 2019, nr 1.
- Žarna K., *Od Mečiara do Dzurindy. Głównie kierunki polityki zagranicznej Republiki Słowackiej w latach 1993-2002*, Rzeszów 2016.
- Žatkuliak J. i in., *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*, Bratislava 1999.
- Žiak M., *Pád komunizmu na Slovensku, a najma čo sa dialo potom*, Bratislava 1994.